

TEORIJA MENTALNIH MODELOV V RAZISKOVANJU POGOVORA: POT K SOCIO-KOGNITIVNEMU MODELU POGOVORA?

Prispevek se ukvarja z vprašanjem, ali je mogoče vzpostaviti teoretični okvir za raziskave pogovora, ki bi vključeval sociološki, kognitivni in jezikovni vidik diskurza ter bi posledično celostno razlagal pogovor. Za izhodišče je izbran socio-kognitivni model Walterja Kintscha in Teuna A. van Dijka, ki temelji na teoriji mentalnih modelov. V prispevku razpravljam o njegovih prednostih in slabostih za celostno analizo pogovora.

Ključne besede: pogovor, kognitivna analiza diskurza, mentalni model, predstava besedila, predstava situacije

1 Uvod

Pogovor¹ kot predmet raziskav pritegne zanimanje večjega števila raziskovalcev predvsem v zadnjih desetletjih z razmahom večinoma meddisciplinarnih in večdisciplinarnih pristopov, ki se najpogosteje imenujejo s skupnim terminom analiza diskurza (angl. *discourse analysis*). V tem času se tudi v slovenskem prostoru pojavijo mnoge tovrstne raziskave (npr. Kovačič 1994b; Pirih Svetina 1999/2000; Vitez, Zwitter Vitez 2004; Zuljan Kumar 2005; Kranjc 1996/1997; Krajnc 2005; Smolej 2004; 2006; Zemljarič Miklavčič 2008; Verdonik 2007).

¹ Pogovor (tudi konverzacija, angl. *conversation*) razumem kot vrsto diskurza, ki lahko poteka samo prek govornega prenosnika in pri katerem sodelujeta najmanj dve osebi (prim. Kranjc 1996/1997; Kovačič 1994a).

Večina širše sprejetih teorij, s katerimi so različni raziskovalci pristopali k raziskovanju pogovora in sem jih do zdaj spoznala, ne združuje kognitivnega, sociološkega in jezikovnega vidika diskurza, ampak ga razlagajo veliko bolj parcialno: temeljni pragmatični teoriji, kot sta teorija govornih dejanj (Austin 1990) in sporazumevalnih načel (Grice 1975), ter relevantnostna teorija (Sperber, Wilson 1986) razlagajo predvsem nekatere kognitivne vidike diskurza. Konverzacijska analiza (Have 1990), etnografija komunikacije (Hymes 1986) in interakcijska sociolingvistika (Gumperz 1992) ter kritična analiza diskurza (Fairclough 1995) razlagajo predvsem različne sociološke vidike diskurza. Sistemsko-funkcijska slovnica (Halliday 1994) razlaga predvsem jezikovni vidik v povezavi s sociološkim. Temeljno vprašanje, ki me vodi pri tej razpravi, je, ali je mogoče najti teoretični okvir, ki bi združeval te različne vidike diskurza in ponujal celostno razlago pogovora.

Pri iskanju odgovora na to vprašanje se bom osredotočila na socio-kognitivno teorijo, ki sta jo leta 1983 predstavila van Dijk in Kintsch (1983) in temelji na teoriji mentalnih modelov. Teorija je v slovenskem prostoru že poznana (Ferbežar, Stabej 2008). S primeri in eksperimenti temelji predvsem na pisnem diskurzu, tudi citirana in aplicirana je največ na področju razumevanja pisnega diskurza, vendar izraža tendenco, da bi veljala za diskurz nasploh (torej tudi za pogovor). V prispevku bom razpravljala o uporabi te teorije za analizo pogovora. Čeprav se na prvi pogled zdi, da je citirano delo za ta namen preveč osredotočeno na razumevanje besedila (tvorjenje obravnava le v enem poglavju, v sam procesni model (glej razdelek 2.1 spodaj) kot splošni okvir pa ga sploh ne vključuje eksplicitno), pa ponuja prav iskani celostnejši pogled na diskurz – predstavlja namreč povezavo med jezikoslovno teorijo jezika in diskurza na eni ter sociološko teorijo interakcije na drugi strani.² Hkrati ima trdne temelje, saj je koncept mentalnih modelov od osemdesetih let naprej precej razširjen in uspešen v kognitivni psihologiji, zlasti pa na področjih raziskovanja razumevanja diskurza, avtomatskega procesiranja besedil in tvorjenja diskurza.

² »Medtem ko še vedno obstaja teoretski razkol med jezikoslovno teorijo jezika in diskurza na eni strani ter teorijo socialne interakcije na drugi, najin kognitivni model zagotavlja potencialno povezavo med tema teorijama« (van Dijk, Kintsch 1983: 19).

2 Predstavitev teorije in z njo povezanih relevantnejših razprav

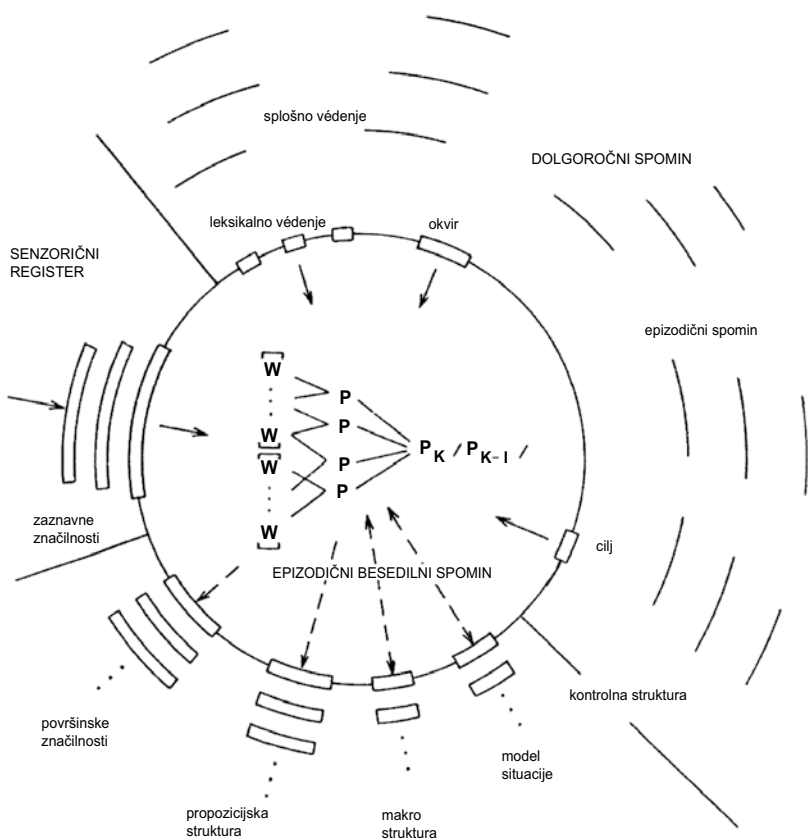
Teorija mentalnih modelov izhaja iz predpostavke, da si ljudje ustvarjamo mentalne modele oz. mentalne predstave vsega, kar nas obdaja, kar doživljamo, počnemo, sprejemamo itd. Ti mentalni modeli so osnova našega celotnega razumevanja sveta, samih sebe in naše interakcije s svetom. Mentalni model je tako lahko razumljen kot nekakšen vmesnik med nami in svetom. Ker si seveda vsaka oseba ustvarja svoje lastne mentalne modele, dve osebi nikoli ne vidita sveta v povsem enaki luči. Kljub temu pa obstajajo nekakšni splošnoveljavni vzorci ali tipi in skupni elementi, saj so do določene mere mentalni modeli različnih oseb vseeno skupni. Koncept mentalnih modelov ni izvirno van Dijkov in Kintschev, ampak je širše znan v kognitivni znanosti. Leto 1983 je bilo za koncept nasploh prelomno, saj sta izšli še dve pomembni publikaciji o mentalnih modelih (Johnson-Laird 1983; Gentner, Stevens 1983).

2.1 Model razumevanja diskurza (van Dijk in Kintsch 1983)

Van Dijk in Kintsch (1983) v svojem modelu razumevanja diskurza dokazujeta, da pri razumevanju ustvarjamo dva tipa mentalnih modelov: **predstavo besedila** (angl. *textbase*), ki pomeni semantično predstavo diskurza v epizodičnem spominu,³ in **predstavo situacije** oz. t. i. **model situacije** (angl. *situation model*), ki pomeni kognitivno predstavo dogodkov, dejanj, oseb in splošne situacije, o kateri govori diskurz.⁴ Razmejitev med obema, ne glede na argumentirano utemeljevanje (van Dijk, Kintsch 1983: 338–344), ni enostavna. Van Dijk in Kintsch (1983: 336–337) med drugim vidita razliko med obojima v količini elementov védenja, ki so aktivirani pri predstavi besedila (kjer je aktivirano kar najmanjše število elementov védenja) in modelu situacije (kjer se še polno vključijo vsi elementi védenja). Številne procese, ki potekajo ob ustvarjanju teh dveh tipov mentalnih modelov, združita v okviru procesnega modela razumevanja diskurza. Ta model torej razlaga, kateri procesi potekajo pri razumevanju ob gradnji predstave besedila in modela situacije in kateri viri (kot so védenje, spomini, verjetja) so ob tem aktivirani. Pri tem se osredotočita zlasti na strateške procese oz. strategije. Procesni model povzameta s skico, ki je prikazana na sliki na naslednji strani.

³ »/.../ /P/predstava besedila je semantična predstava vhodnega diskurza v epizodičnem spominu« (van Dijk, Kintsch 1983: 11).

⁴ Predstava situacije »/.../ je kognitivna predstava dogodkov, aktivnosti, oseb in splošne situacije, o kateri govori tekst« (van Dijk, Kintsch 1983: 11–12).

Slika: Procesni model razumevanja diskurza (van Dijk, Kintsch 1983: 347)

Skica poleg procesov upošteva tudi njihov potek in koordinacijo v realnem času. Ne glede na to, da ob razumevanju potekajo številni kognitivni procesi, je treba upoštevati omejitve kratkotrajnega delovnega spomina, zaradi katerih lahko predvidevamo, da osrednja procesna enota (na sliki znotraj kroga), ki ima po van Dijk in Kintschu tudi lastnosti kratkoročnega spomina, naenkrat obdeluje le zelo omejeno število elementov (na sliki: P). Ta procesna enota je obkrožena v osnovi s tremi vrstami okoliških – spominskih – sistemov, iz katerih vanjo vstopajo elementi za procesiranje. Prvi okoliški – spominski – sistem je senzorični register (angl. *sensory register*), ki prenaša vhodne zaznavne informacije. Pri tem govorimo o razpoznavanju besed in besedila, tj. kako dekodiramo zapisano besedilo v besede in stavke (temu problemu sicer ne posvečata posebne pozornosti). Drugi okoliški – spominski – sistem je dolgoročni spomin (angl. *long-term memory*), ki vsebuje tako splošno védenje kot osebne izkušnje. Van Dijk in Kintsch ne vzpostavljata posebne ločnice med obema. Kar nekaj elementov dolgoročnega spomina je aktivnih vsak trenutek poteka procesa razumevanja. K dolgoročnemu spominu oz. na njegovo mejo umeščata tudi cilje in namene, želje, zanimanja in emocije posameznika, sicer elemente kontrolne

strukture. Tretji okoliški – spominski – sistem je spominska predstava, ki nastaja v procesu razumevanja, in vključuje epizodični besedilni spomin (angl. *episodic text memory*) in model situacije, torej predvsem mentalna modela, ki nastajata ob procesu razumevanja. Ta mentalna modela takoj po začetku procesa razumevanja hkrati tudi vplivata na nadaljnje razumevanje besedila, pri čemer lahko – če nekoliko poenostavimo in pustimo ob strani številna razmerja med elementi – nanju gledamo kot na skladovnico, v katero se nalagajo novi in novi elementi in potiskajo stare vedno dlje stran od osrednje procesne enote (in kratkoročnega spomina). Kontrolna struktura (predvsem cilji in namere) pa tudi določeni elementi iz okoliških spominskih sistemov sestavljajo kontrolni sistem, ki ga umeščata na mejo med osrednjo procesno enoto in okoliške sisteme. Kontrolni sistem je po njunem mnenju nadvse pomemben element razumevanja, saj nadzoruje procese v osrednji procesni enoti, aktivira in aktualizira potrebne elemente v okoliških spominskih sistemih, koordinira različne strategije in procese itd.

V okviru teh splošnih lastnosti procesnega modela van Dijk in Kintsch posvečata osrednjo pozornost različnim strategijam, ki jih uporabljamo pri razumevanju oz. diskurzu nasploh (več o teh v razdelku 4.3 spodaj). Natančne povezave med temi strategijami in procesnim modelom van Dijk in Kintsch ne vzpostavita, kolikor sploh, imenujeta strategije kot sestavine modela ali kot procese, vpletene v razumevanje diskurza. Osebnostno si razlagam povezavo med elementi njune teorije s prisodobo, da je razumevanje (ali tvorjenje) delo, ki ga opravimo, mentalni modeli (in morebitne druge mentalne predstave) so orodje, s katerim to delo opravimo, strategije so postopki dela, procesni model pa opis poteka dela s stališča zunanjega opazovalca.

2.2 Socialna kognicija in kontekstni modeli (Teun A. van Dijk)

Model, ki sta ga predstavila leta 1983, po besedah van Dijka (1995) namenoma ni vključeval dveh pomembnih segmentov, ki prav tako vplivata na razumevanje (oz. interakcijo v celoti): mnenj, odnosa/drže, ideologij, vrednot, emocij itd., kar lahko poimenujemo tudi s terminom socialna kognicija, ter kontekstnih modelov. Razlog za to je bil, da sta imela premalo eksperimentalnih podatkov, na podlagi katerih bi lahko ta segmenta teoretično vključila v model razumevanja diskurza in ugotovila, kako sta povezana z modelom situacije in predstavo besedila. Van Dijk je oba segmenta raziskoval v številnih kasnejših raziskavah: razmerja med socialno kognicijo in diskurzom predvsem v osemdesetih letih (zlasti z vidika ideologij in kritične analize diskurza), vprašanje konteksta pa v zadnjem desetletju.

Že v delu iz leta 1983 smo videli, da van Dijk in Kintsch uvrstita želje, zanimanja in emocije posameznika k dolgoročnemu spominu in v bližino védenja. Kasneje van Dijk (2001) védenje obravnava v okviru socialne kognicije, torej skupaj z mnenji, odnosi, ideologijami, normami, vrednotami ipd. Védenje, odnosi in

mnenja, vrednote, norme in ideologije so po njegovem različni tipi skupnih, družbenih predstav (angl. *social representations*).

Razumevanje konteksta, v katerem poteka diskurz, van Dijk zaokroži v nov mentalni model, ki ga poimenuje kontekstni model (van Dijk 1997; 2007; 2008; 2009). Ta predstavlja posebno vrsto izkustvenih modelov (angl. *experience models*). Na drugem mestu van Dijk govori tudi o dogodkovnih modelih (angl. *event models*) iz vsakodnevnega življenja, tj. ob predpostavki, da si vse svoje osebne izkušnje intepretiramo in predstavljamo v obliki mentalnih modelov (van Dijk 2009). Če skušamo – zavoľo teoretske celovitosti – uvrstiti kontekstni model v procesni model razumevanja besedila (česar van Dijk sam eksplicitno ne stori!), ga lahko verjetno umestimo v kontrolni sistem. Van Dijk namreč pravi, da kontekstni model nadzoruje tako razumevanje kot tudi tvorjenje diskurza (npr. van Dijk 2008: 72). V svojem delu se sicer obsežno posveti vprašanju, kako so kontekstni modeli povezani z družbo in diskurzom, o strategijah, ki jim uporabniki sledijo pri gradnji kontekstnih modelov, ne razpravlja eksplicitno.

Iz zgoraj predstavljenih del lahko povzamemo naslednje mentalne modele in predstave:

1. individualne predstave:

- dogodkovni/izkustveni model (angl. *event model*) – sovпада z modelom situacije, s tem da ga lahko razumemo širše, tj. ne nastane samo na podlagi razumevanja diskurza, ampak različnih življenjskih aktivnosti,
- kontekstni model (angl. *context model*) – posebna vrsta dogodkovnega modela;

2. družbene predstave:

- védenje (angl. *knowledge*) in socialna kognicija (angl. *social cognition*).

Pri tem so individualne predstave neke vrste prenosnik družbenih predstav v obe smeri. Ta delitev po mojem mnenju sicer ni najbolj posrečeno predstavljena, saj je tudi pri védenju in socialni kogniciji mogoče določen del mentalnih predstav šteti za povsem individualne, ne skupne.

2.3 Semantični konstrukcijsko-integracijski model razumevanja (Walter Kintsch)

Kintsch (1988; 1998; 2004 idr.) je po skupnem delu z van Dijkom nadaljeval predvsem v smeri raziskovanja razumevanja semantične dimenzije diskurza, zlasti v povezavi z védenjem. Pri svojem delu nadgrajuje spoznanja, predstavljena v modelu iz leta 1983, in pri tem ohranja osnovni teoretični okvir, ki temelji na propozicijah, ločevanju mikro in makro struktur ter predstavi besedila in modelu situacije. Ves čas torej ohranja metodološko ločevanje med dvema ravnema mentalne predstave, ki nastane ob razumevanju diskurza:

- predstavo besedila oz. propozicijsko ravnjo predstave (angl. *textbase* oz. *propositional level of representation* (Kintsch 2004: 1273)), ki nastane v prvem koraku razumevanja semantičnega dela besedila (konstrukcija) na podlagi lokalnih informacij iz besedila in delno tudi védenja, ter
- modelom situacije (angl. *situation model*), ki nastane v drugem koraku razumevanja besedila (integracija), v katerem se vključijo podatki iz širšega konteksta in se zavrnejo neprimerne lokalne konstrukcije. Medtem ko je predstava besedila samo verbalna, lahko model situacije vključuje tudi slikovne predstave (Kintsch 2004: 1275).

Ta model poimenuje konstukcijsko-integracijski: v prvem koraku (konstrukciji) se ustvari propozicijska mreža, ki je v drugem koraku (integraciji) editirana in integrirana (Kintsch 1988: 180). Integrirana predstava besedila je tako neke vrste model situacije (Kintsch 1988: 180). To ločevanje je za Kintscha koristno z metodološkega stališča in – kar je pomembno – zanj kasneje ne pomeni več, da obstajata dva različna mentalna modela oz. objekta oz. dve različni mentalni predstavi besedila. Vendar Kintsch tudi nakaže, da je koristno ločevati še druge ravni mentalnih predstav, npr. v kontekstu branja besedil navaja zaznavne, verbalne in semantične predstave (Kintsch 2004: 1271).

3 Teorija mentalnih modelov v pogovoru

Ob pripravljanju razprave ne v domačem ne v tujem prostoru nisem našla objave kakega drugega avtorja, kjer bi bila predstavljena teorija uporabljena za analizo pogovora. Kot je razvidno iz predstavitev teorije zgoraj, je zlasti naravnana za razlago razumevanja, v pogovoru pa ne moremo več ločeno govoriti o razumevanju, saj se le-to nenehno izmenjuje in prepleta s tvorjenjem. Za celostno analizo pogovora je to prva šibkost predstavljene teorije. Obe **aktivnosti** v pogovoru hkrati potekata pri vsaj dveh udeležencih, torej morata oba poleg razumevanja in tvorjenja tudi medsebojno usklajevati aktivnosti v zvezi s pogovorom (kdaj kdo kaj reče). V zvezi s tem Clark (1996) ugotavlja, da je interakcija tudi skupna aktivnost, ne samo seštevek individualnih aktivnosti.

Teorija temelji na **mentalnih predstavah** in kot kaže pregled literature zgoraj, lahko ločimo vsaj naslednje tipe mentalnih modelov, ki nastajajo (tudi) pri pogovoru:

- predstavo besedila in model situacije kot mentalni model (mentalna predstava), preko katerega posameznik razume pogovor (in verjetno tudi tvori pogovor),
- kontekstni model kot posebno vrsto izkustvenega mentalnega modela, preko katerega posameznik razume situacijo, v kateri poteka pogovor.

Poleg tega imata nadvse pomemben vpliv na razumevanje in tvorjenje tudi t. i. socialna kognicija (mnenja, odnosi, vrednote, ideologije itd.; tudi emocije)

in védenje. Po Kintschu (1998) je védenje prav tako organizirano v obliki predstav, in sicer kot mreža propozicij. Tudi van Dijk (2001) razume tako védenje kot socialno kognicijo v obliki mentalnih predstav. Celosten teoretični socio-kognitivni model pogovora mora vključevati tako védenje kot socialno kognicijo (v okviru slednje moramo upoštevati tudi emocije). Zlasti socialna kognicija in emocije (ne glede na to, ali slednje štejemo k socialni kogniciji ali jih izpostavimo ločeno) so v predstavljenem teoretičnem modelu bolj kot ne samo omenjene, kar pomeni nadaljnjo šibkost pri iskanju teoretičnega okvira za celostno analizo pogovora.

S tem smo predstavili dve ravni raziskovalnega problema: aktivnosti in mentalne predstave, prek katerih te aktivnosti potekajo. Vendar nam manjka še tretji, ključni element: **strategije**, ki jim sledimo, da aktiviramo in tvorimo ustrezne predstave. V modelu van Dijka in Kintscha (1983: 10–11) namreč strategije prevzemajo vlogo, ki jo imajo sicer npr. pravila. Toda v nasprotju s procesi, ki temeljijo na pravilih, v strateškem procesu ni zagotovljenega uspeha in ne obstaja samo en pravilen in možen rezultat – ena pravilna in možna predstava diskurza. Strategije so uporabljene kot učinkovite delovne hipoteze o ustreznosti strukturi in pomenu določenega dela diskurza, ki so v nadaljevanju potrjene ali zavržene. Van Dijk in Kintsch v skupnem delu (1983) posvetita osrednjo pozornost prav strategijam, in sicer navajata naslednje okvirne strategije: propozicijske strategije, koherenčne strategije, makro strategije, shematske strategije, strategije tvorjenja in strategije rabe védenja.

Te temeljne teoretične ravni – aktivnosti, mentalne predstave, strategije – odpirajo številne raziskovalne možnosti, pri čemer lahko za nekatera vprašanja bolj, za druga manj uspešno prenašamo na pogovor splošna spoznanja iz dosedanjih raziskav in razprav razumevanja in tvorjenja diskurza (in besedil) oz. iz kognitivne znanosti nasploh. Usmerimo se lahko na primer v

1. analizo gradnikov mentalnih modelov (npr. gradniki kontekstnih modelov so scena, udeleženci, nameni (van Dijk 2008; 2009)),
2. ponovno analizo strategij, ki jim sledimo, da aktiviramo in tvorimo ustrezne predstave, saj bi bilo treba navedene strategije ponovno preveriti z upoštevanjem spoznanj jezikoslovja in analize diskurza v zadnjih desetletjih,
3. opis interakcije (pogovora) s procesnim modelom, kot je zgoraj predstavljeni procesni model razumevanja,
4. analizo mentalnih modelov (Jih je dejansko več in kateri so?) ter povezave med njimi (So v praksi resnično ločeni? Imajo vsak svoje gradnike in kategorije ali so katere skupne?) itd.

4 Predstavljeni teoretični okvir v praksi

V nadaljevanju bom razpravljala, kako predstavljene teoretične ravni delujejo pri analizi pogovora. Pri tem se bom opirala na primer, vzet iz gradiva, zbranega za korpus govornje slovenščine (GOS) v okviru projekta Sporazumevanje v slovenskem jeziku <www.slovenscina.eu>. Gre za naročeno snemanje telefonskega pogovora. Pogovarjata se prijateljici v starosti med 19 in 24 let. Program za snemanje na telefonu približno vsakih 20 sekund zapiska in s tem opozori sogovornici na snemanje. Prvi del pogovora poteka takole:

B odtipka številko A in čaka na povezavo.
A zasliši zvonjenje telefona, pritisne tipko za povezavo.
1 A: oj
2 B: o živjo
3 A: živjo živjo kej j zdej? [smeh]
4 [B:] ma neč posjebnega kar smejšnu se mi zdi tu eee v glavnem ja eee
5 [A:] precej
6 B: ja hotla sm ti povejdet tu d sm si rejs prehledila mehur učjeri pr tjebi vejš
7 A: ma zekej n n rezumm sej eem mislm
8 [A:] kej te je zjebllu? mislm rejs n štekml
9 [B:] nje
10 B: nje sam zred tega ku j blu odprtu uaknu in js sm bla cejla muokra
11 A: ajej
12 B: ja ma tu nisi tu eee pač eee j tku d tu j rejs
13 B: kej tu piska?
14 [A:] nimm pojma mi je že [ime] rjekla de bo pač piskelu in je rjekla najprej d n vsako minuto in zdej očitnu pač piska konstantnu z popestritev
15 [B:] [smeh] okej duobru duobru
16 [B:] sam sm rejšla problem teku d sm si nrdila ponuoči oblogo mehur eem teku z eno debjelo majco ukul mehurja in puo zdej je že mal bulši
17 [A:] ojej
A: ja sori nje kej nej ti rječem

18 [B:] ja ma sej sm prou tku rabla [neraz] kej sm pa zdej della de b me loh
bolejlu in puo sm se spomnla ja tu je zdej je tku že

19 [A:] eee [ime] je kriva

20 [B:] ja ja k zdej že tku rejs usaka malenkost tu povzroči prov eem neč več
niti mal tveganga n smem nerest

21 [A:] ja ja

22 [A:] ja nuosi skuzi ledvični pas al pa n vem nejki pač obnaši se ku nončka
pa bo no teku

23 [B:] ja ma prou rejs

24 [A:] ja teku teku

25 [B:] se nm mougla več kuept u Vipavi ponuoč po() polejti neč nm smejla več
dejlet

26 [A:] ja še n murje uprešajne nje boš mougla skuzi mejt neopren po muojm
za nasledni rojsni dan ti kupmo neopren d boš skuzi nosila spuodi tudi po dežji
nje sevejde

27 [B:] [smeh]

28 B: ma dej nobenih lejpih kopalk več neč

29 [A:] neč ku tjulenj boš skuzi [smeh] zakon

30 [B:] [smeh] ojej

40 [B:] ja ma ja ma nje sam če pomislm rejs lej tud vsakič k bom pršla mal k
bom pršla z vode seom mougla tkoj preoblejčt

41 [A:] kej

42 A: ja ja pouo morš dva neoprena mejt [smeh] kar u rjedi

43 [A:] joj zej mi gre mal n živce kr tu piska

44 [B:] neopren lohku daš unu

45 [A:] ja kej?

46 [B:] men tudi

47 [B:] kej u neopren lohku daš teku nuetr še mal volne d te tku greje eem
mehur

48 [A:] lohku imm idejo imm idejo loh ti nrdim vatirno oblejko ku jo imjo u
okolici Pekinga de te poučim

49 A: eee in nrdijo dvej plasti pač tkanine in umejs dajo vato nje mogueče bi ti
tu mougli nrdit nje

50 [B:] ja tu bi zlu fajn nrdila
51 [A:] bi blu nje? al pa kožuh nje tu bi tud blu nejki nje
52 B: n vem če bi se kuepla s kožuhm
53 [A:] [smeh] ja uni k pride tku z obeh strni vejš
54 [B:] [neraz]
55 A: d imeš n nuetniji streni kožuh in n zunanji nje
56 B: hm
57 [A:] mhm teku teku tu imejo Eskimi
58 [B:] kašn kožuh bi pa priporočla?
59 A: eem hm n vem zajčji po muojm
60 [B:] zajčji bi zlu duost ledi
61 [A:] ja [smeh] teku kej tazga ja
62 [A:] eem ja teku [smeh]
63 [B:] [smeh]
64 [A:] ja se bom
65 [B:] duobru no se bom tud tu provla
66 A: boš provla se počutiš kej kretensku?
67 B: ja ful
68 A: okej
69 B: nje nje nje sej se mi zdi mislm zenkret me še zabava ku zdej k smo govorile od kožuha sm skuor pozabla d d smo snemne
70 A: te je zmuetlu nje? ja ja
71 [B:] ma mal me j me j rejs
72 [A:] [smeh]
73 [A:] kul
74 [B:] puole loh gremo n nasledno temo
75 [A:] nasledna tema je kej?
76 [B:] ja
77 [B:] kjero predlagaš? [neraz] n bom govorila nje
78 [A:] tuej seminar ... aha

4.1 Aktivnosti

V teoretičnem pregledu sem ločila razumevanje in tvorjenje ter opozorila na interakcijo kot skupno aktivnost. Toda medtem ko je pri pisnem diskurzu tvorjenje tudi praktično ločeno od razumevanja, je v pogovoru vse skupaj prepleteno, izrazito npr. v hkratnem govoru. Te aktivnosti potekajo v veliki meri istočasno, zato je pri pogovoru smiselno govoriti o eni sami aktivnosti in postaviti en teoretski procesni model, ki bo vključeval tako tvorjenje in razumevanje kot tudi skupno aktivnost – interakcijo. Ne nazadnje tudi citirani van Dijkov in Kintschev procesni model razumevanja upošteva potek in koordinacijo procesov v realnem času ter omejitve kratkotrajnega spomina. Kolikor ga želimo uporabiti za razlago pogovora, bi po mojem mnenju to moral biti procesni model interakcije s tvorjenjem in razumevanjem.

4.2 Mentalni modeli in predstave

V želji po celostni razlagi pogovora smo izhodiščni van Dijkov in Kintschev model razširili s kontekstnim modelom ter socialno kognicijo in vedenjem.

4.2.1 Model situacije in kontekstni model

Model situacije sogovornici gradita okrog bolezenskih težav govorke B, kontekstni model pa naj bi predstavljal situacijo, v kateri sta govorki (telefonski pogovor v soboto dopoldne doma, v katerem se prijateljici pogovarjata o različnih temah). V našem primeru se sicer kaže, da se v praksi kontekstni model in model situacije lahko prekrivata: predstava govorke B, ki ima bolezenske težave, po eni strani sodi v kontekstni model (kategorije kontekstnega modela so med drugim udeleženci v pogovoru), po drugi strani pa je njeno zdravstveno stanje tema pogovora, torej predvsem del mentalnega modela situacije. Potrebo po njuni teoretični ločitvi ali neločitvi bi tako bilo smiselno še dodatno preučiti.

4.2.2 Socialna kognicija

Tudi socialna kognicija ni predstavljena v izhodiščnem modelu van Dijka in Kintscha. Sem, kot rečeno, štejemo zlasti odnos/držo/mnenja govorcev (t. i. angl. *attitude*), ideologije, norme, vrednote, emocije ipd. V našem primeru se razkriva kot šaljiv odnos do B-jinih zdravstvenih težav, skozi odnos med A in B (opravičilo – izjava 17 – in odziv nanj – izjava 18), skozi odnos do snemanja (izjave 4, 43 in 46, 66, 67) itd. Interaktivnost pogovora tudi mesto socialne kognicije znotraj predstavljene teoretske sheme dodatno problematizira: posamezni govorec namreč na eni strani sam vzpostavi določen odnos (do pogovora, sogovornika,

konteksta itd.), kar teoretično lahko ločimo od njegovih predstav o situaciji in kontekstu, toda po drugi strani si ustvari predstavo sogovornikovega odnosa, kar teoretično sodi med predstave kontekstnega in situacijskega modela.

4.2.3 Védenje

Med pogovorom se v spominu aktivirajo različni elementi védenja oz. predhodno shranjenih predstav, npr. predstava srečanja sogovornic en dan prej, ko naj bi bile bolezenske težave povzročene, predstava bolezni vnetja mehurja itd. Prav tako se skozi pogovor ustvarjajo nove predstave ali posodabljaajo stare z novimi informacijami (npr. o najnovjšem zdravstvenem stanju B) ter se shranijo v dolgoročni spomin. Poleg tega se – podobno kot smo ugotavljali zgoraj za odnos – v pogovoru pri posameznem udeležencu aktivirajo tudi predstave o tem, kaj sogovornik ve (ali česa ne ve).

4.3 Strategije

Strategije znotraj uporabljenega socio-kognitivnega modela diskurza zavzemajo podobno mesto kot drugod pravila. V veliki meri se naslanjajo na spoznanja v različnih vejah takratnega jezikoslovja in analize diskurza. V izhodiščnem van Dijkovem in Kintschevem delu so podrobno predstavljene, vendar kasneje ne več posodabljanje. V nadaljevanju jih na kratko predstavim in izpostavim nekatere posebnosti pogovora v zvezi z njimi. Za natančnejši komentar pa bi bila pri vsaki strategiji potrebna poglobljena študija sodobnejših raziskav.

4.3.1 Propozicijske strategije

Van Dijk in Kintsch (1983: 109–148) povezujeta propozicije z dejstvi, ki so referenčne točke propozicij. Propozicijske strategije pomenijo strateško tvorjenje propozicijske sheme, le-ta pa je ena osrednjih sestavin predstave besedila in modela situacije. Elementi propozicije so npr. predikat, argument, subjekt, objekt, določilo, okoliščina. Enostavne propozicije se povezujejo v sestavljene in med njimi vladajo različna razmerja (npr. brez razmerij, neposredna koherenca, medsebojna povezanost, podredna povezanost, integracija, redukcija). V predstavljenem teoretičnem okviru nas zanimajo predvsem strategije, ki jim govorniki sledijo, ko tvorijo propozicijsko shemo.

Termin propozicija je sicer tesno povezan s filozofijo, v jezikoslovju pa predvsem s funkcijsko slovnico (Halliday 1994), od koder je bil kasneje prevzet v analizo diskurza nasploh, kjer se uporablja npr. kot nasprotni pol metadiskurza oz. metabesedila (npr. Hyland 2005). V empiričnih raziskavah povzroča koncept nemalo težav, ko skušajo avtorji ločevati metabesedilo in propozicijo

(to ugotavljajo tudi avtorji v našem prostoru – npr. Pisanski Peterlin 2007). V pogovoru se to samo še dodatno zaplete, saj je t. i. metabesedila (nepropozicijskega besedila) še bistveno več kot v pisnem diskurzu (v našem primeru pozdravi, diskurzni označevalci, izrazi mnenj/odnosa itd.). Iz primera vidimo, da je zelo pogosto tudi spraševanje po propozicijah, ne samo njihovo predstavljanje. Zato sodobnejše raziskave govorijo o metabesedilu in propoziciji kot o funkciji.

4.3.2 Koherenčne strategije

Pri koherenčnih strategijah gre za vzpostavljanje smiselne povezave med zaporednimi izjavami v pogovoru (lokalna koherenca) in med večjimi enotami pogovora (globalna koherenca). Van Dijk in Kintsch (1983: 149–188) se omejeta samo na semantično koherenco, čeprav navedeta tudi druge možnosti (npr. skladenjsko koherenco, stilistično koherenco, pragmatično koherenco).

Tudi pojem koherence poznamo od drugod, podrobno ga na primer obravnavata že Beaugrande in Dressler (1981). V pogovoru se ne moremo zadovoljiti samo s tem, da govorimo o semantični koherenci: na primer smeh B v izjavi 3 je za A koherenten samo, če ima informacije o B, njuni relaciji in kulturnem vrednotenju smeha. Prav tako v pogovoru vzpostavljanje koherence ne poteka samo ločeno v glavi enega in drugega sogovornika, ampak lahko govorimo tudi o skupni aktivnosti pri doseganju koherence: npr. A v začetnem delu prepusti B vodilno vlogo in pričakuje, da bo B usmerjala pogovor tako, da bo koherenten, B pa pričakuje od A, da se bo koherentno odzivala – v tem smislu razlaga pogovor tudi relevantnostna teorija (Sperber, Wilson 1986).

4.3.3 Makro strategije

Van Dijk in Kintsch (1978; 1983: 189–234) uvedeta pojem makro strukture (angl. *macrostructure*), s katerim označujeta abstrakten semantični opis vsebine na globalni ravni in posledično globalno koherenco diskurza.⁵ Makro strategije so tako procesi, ki omogočajo, da se – zavedno ali nezavedno – od lokalnega nivoja pogovora (lokalnih propozicij, lokalne koherence itd.) premikamo na bolj globalno raven (razumemo temo posameznih segmentov pogovora in celotnega pogovora, vzpostavljamo koherenco na globalni ravni itd.), in so nadvse pomemben element pri gradnji mentalnih modelov.

⁵ Poleg makro struktur ločita še super strukture, ki pomenijo predvsem narativne ipd. sheme diskurza in so prav tako globalne sheme.

Makro strategije so izviren prispevek predstavljene teorije in razlagajo nenehno aktivno premikanje med mikro in makro ravnmi diskurza v obe smeri. Če jih prenesemo na naš primer, lahko z njimi razlagamo, da sogovornici poleg tega, da razumeta pomen izjav lokalno (npr. v izjavah 51 in 52 govorita o kopanju s kožuhom), razumeta tudi bolj globalne elemente, npr. da se pogovarjata o zdravstvenih težavah B. Toda podobno kot druge strategije je tudi makro strategije treba razširiti na pragmatično raven, npr. na razumevanje globalnega namena in okoliščin pogovora (v našem primeru telefoniranje za namene snemanja).

4.3.4 Shematske strategije

Shematske strategije bi pravzaprav lahko označili tudi kot vrsto makro strategij. Van Dijk in Kintsch (1983: 235–260) s tem terminom poimenujeta sicer iz poetike in retorike znane enote, kot so na primer zasnova, zaplet, vrh, razplet. Na primeru časopisnega članka ločita naslednje kategorije shematskih strategij: naslov, podnaslov, ozadje, zgodovinski kontekst, prejšnji dogodki, aktualni kontekst, aktualni dogodki, posledice itd. Na podoben način po njunem mnenju analiziramo in posledično bolje razumemo vsako besedilo.

Če prenesemo pojem na naš primer: sogovornici razumeta, da so v začetku pogovora pozdrav in uvodne fraze, da sledita predstavitev iztočnice in debata, da zatem razvijata asociacije na temo, da sta vmes dva vrinka o okoliščinah pogovora, da sta nato zaključili temo in prešli na novo. Shematska struktura pogovora kot vse drugo v pogovoru nastaja interakcijsko, v dogovoru med sogovorniki.

4.3.5 Strategije tvorjenja

Tvorjenje diskurza je manj raziskano kot razumevanje. Umestitev strategij tvorjenja v razpravo, ki se sicer ukvarja s strategijami razumevanja diskurza (van Dijk, Kintsch 1983), v citiranem delu pripomore k celostni obravnavi problema in nudi dragocena izhodišča za raziskovanje tvorjenja diskurza, vendar že avtorja nakažeta, da bi za dober opis tvorjenja potrebovali podoben, prav tako omejitve kratkoročnega spomina upoštevajoč procesni model kot za opis razumevanja. Problemu tvorjenja diskurza (van Dijk, Kintsch 1983: 261–301) se približata s stališča, da govornici načrtujejo (zavedno ali nezavedno, bolj ali manj podrobno) diskurz na različnih ravneh. V osnovi ločita pragmatično načrtovanje in semantično načrtovanje, znotraj vsakega od teh pa se gibljeta na znani osi mikro–makro. Strategije tvorjenja bolj kot ne samo nakažeta: navajata na primer socio-kulturne strategije, komunikacijske strategije, pragmatične strategije, makro strategije, koherenčne strategije.

Kot sem že omenila v razdelku 4.1, bi za razlago pogovora po mojem mnenju potrebovali enoten model interakcije, ki bi vključeval tako tvorjenje kot

razumevanje, umestitev tvorjenja med strategije se mi zdi manj ustrezna. Vprašanje tvorjenja je pri pogovoru gotovo zaznamovano s časovno omejitvijo na trenutek govorjenja. Prostora za naknadno popraviljanje že izrečenega je malo (npr. v okviru samopopravljanj), časa za »načrtovanje« izjave prav tako ni veliko. Tudi načrtovanje pogovora (npr. njegovih tem) je lahko različno: v bolj formalnih situacijah je lahko temeljitejše, v manj formalnih in nepričakovanih pogovornih situacijah ga morda niti ni. V našem primeru je sicer zelo verjetno obstajalo predhodno načrtovanje tem pogovora (npr. izjave 74, 75 in 77), verjetno v veliki meri zaradi snemanja.

4.3.6 Strategije rabe védenja

Védenje je pri razumevanju in tvorjenju diskurza izrednega pomena, saj posamezniki nenehno črpajo informacije iz dolgoročnega spomina, da lahko sestavijo semantično in pragmatično predstavo diskurza (van Dijk, Kintsch 1983: 303). V zvezi s tem so nadvse relevantna spoznanja kognitivne znanosti o védenju (npr. Kintsch 1988; 1998). V okviru strategij razumevanja in tvorjenja diskurza so pomembna opažanja van Dijka in Kintscha (1983: 317), da so strategije rabe védenja tesno povezane z makro strategijami – tisti koncepti in propozicije, ki jih v okviru makro strategij prepoznamo kot globalne za diskurz, so namreč tudi ključni za aktiviranje ustreznih struktur védenja v spominu, potrebnih za razumevanje. Za celostno analizo pogovora je seveda tudi tukaj treba upoštevati še pragmatično in interakcijsko raven (npr. aktiviranje védenja o okoliščinah, aktiviranje védenja o tem, kaj ve sogovornik).

4.3.7 Druge strategije

Van Dijk in Kintsch (1983: 17–18) samo nakažeta, da obstajajo še druge (krovne) strategije. V pogovoru bi bilo verjetno treba izpostaviti vsaj še interakcijske strategije, prek katerih sogovornika usklajujeta svoje aktivnosti oz. sodelujeta drug z drugim.

5 Zaključek

V razpravi sem skušala odgovoriti na vprašanje, ali bi lahko socio-kognitivni model diskurza, predstavljen v delu van Dijka in Kintscha (1983), predstavljal celosten teoretični okvir, ki bi združeval jezikovni, sociološki in kognitivni vidik diskurza ter ponujal celostno razlago pogovora. Navedeni teoretični model sem izbrala, ker že njegova avtorja izražata tendenco po celostni razlagi diskurza. Še danes aktualna se mi zdi tudi aktivna zasnova modela, saj ne temelji na pravilih, ampak na strategijah (strateški proces ne zagotavlja samo ene/enotne predstave besedila, ampak se predstave aktivirajo kot delovne hipoteze, ki jih nadaljnje

besedilo potrdi ali zavrne). Vendar uporaba modela za celostno analizo pogovora kaže tudi mnoge pomanjkljivosti: prilagoditi ali na novo raziskati in postaviti bi bilo treba tako rekoč vse ravni teorije, od procesnega modela (namesto modela razumevanja predlagam interakcijski model, ki vključuje tako razumevanje kot tvorjenje) ter mentalnih modelov in predstav, ki se aktivirajo ob pogovoru, do strategij, ki jih pri tem uporabljamo. Zato zaključujem, da predstavljena teorija ponuja zelo zanimivo orodje in okvir za analizo in razlago pogovora, vendar pa zahteva obširno in natančno posodobitev in aplikacijo na pogovor.

Literatura

- Austin, John L., 1990: *Kako napravimo kaj z besedami*. Ljubljana: ŠKUC, Filozofska fakulteta (zbirka Studia humanitatis).
- De Beaugrande, Robert, in Dressler, Wolfgang U., 1981: *Introduction to Text Linguistics*. London: Longman.
- Clark, Herbert H., 1996: *Using language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ericsson, Anders K., in Kintsch, Walter, 1995: Long-term working memory. *Psychological Review* 102. 211–45.
- Fairclough, Norman, 1995: *Critical discourse analysis: The critical study of language*. New York: Longman Publishing.
- Ferbežar, Ina, in Stabej, Marko, 2008: Razumeti razumevanje. *Jezik in slovstvo* 53/1. 15–31.
- Gentner, Dedre, in Stevens, Albert L., 1983: *Mental Models*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- Grice, J. Paul, 1975: Logic and conversation. Davidson, Donald, in Harman, Gilbert (ur.): *The Logic of Grammar*. Encino, CA. 64–75.
- Gumperz, John J., 1992: *Discourse strategies*. Cambridge, New York, Melbourne: Cambridge University Press.
- Have, Paul ten, 1990: Methodological issues in conversation analysis. *Bulletin de Méthodologie Sociologique* 27. 23–51. <http://www2.fmg.uva.nl/emca/mica.htm#N_1>. (Dostop 26. 10. 2009.)
- Halliday, M. A. K., 1994: *Introduction to Functional Grammar*. London: Arnold.
- Hyland, Ken, 2005: *Metadiscourse: Exploring Interaction in Writing*. London, New York: Continuum.
- Hymes, Dell, 1986: Models of the interaction of language and social life. Gumperz, John J., in Hymes, Dell (ur.). *Directions in sociolinguistics: the ethnography of communication*. Oxford: Basil Blackwell.
- Johnson-Laird, Philip N., 1983: *Mental models*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kintsch, Walter, in van Dijk, Teun A., 1978: Toward a Model of Text Comprehension and Production. *Psychological Review* 85/5. 363–394.
- Kintsch, Walter, 1988: The role of knowledge in discourse comprehension: Construction-integration model. *Psychological Review* 95. 163–182.
- Kintsch, Walter, 1998: *Comprehension: A paradigm for cognition*. New York: Cambridge University Press.

- Kintsch, Walter, 2004: The Construction-Integration model of text comprehension and its implications for instruction. Ruddell, Robert B., in Unrau, Norman J. (ur.): *Theoretical Models and Processes of Reading: Fifth Edition*. International Reading Association. 1270–1328.
- Kovačič, Irena (ur.), 1994a: *Analiza diskurza*. Ljubljana: Društvo za uporabno jezikoslovje.
- Kovačič, Irena, 1994b: Odzivnost kot eno izmed temeljnih načel v organizaciji pogovora. *Uporabno jezikoslovje* 2. 118–132.
- Krajnc, Mira, 2005: *Besedilne značilnosti javne govorjene besede: na gradivu sej mariborskega Mestnega sveta*. Maribor: Zora.
- Kranjc, Simona, 1996/1997: Govorjeni diskurz. *Jezik in slovstvo* 42/7. 307–319.
- Pirih Svetina, Nataša, 1999/2000: Analiza šolske ure pouka književnosti po modelu analize govorenega diskurza. *Jezik in slovstvo* 45/1–2. 5–18.
- Pisanski, Agnes, 2007: Raziskave metabesedilnosti v uporabnem jezikoslovju: pregled področja in predstavitev raziskovalnega dela za slovenščino. *Jezik in slovstvo* 52/3–4. 7–19.
- Smolej, Mojca, 2004: Načini tvorjenja govorenega diskurza – paradigmatska in sintagmatska os. Erika Kržišnik (ur.): *Aktualizacija jezikovnozvrstne teorije na Slovenskem: členitev jezikovne resničnosti* (Obdobja, Metode in zvrsti 22). Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik.
- Smolej, Mojca, 2006: *Vpliv besedilne vrste na uresničitev skladenjskih struktur (primer narativnih besedil v vsakdanjem spontanem govoru)*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Sperber, Dan, in Wilson, Deirdre, 1986: *Relevance: Communication and cognition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Van Dijk, Teun A., 1995: On macrostructures, mental models and other inventions: A brief personal history of the Kintsch-Van Dijk Theory. Weaver, Charles III, Mannes, Suzanne, in Fletcher, Charles R. (ur.): *Discourse comprehension: Essays in honor of Walter Kintsch*. Hillsdale, NJ: Erlbaum. 383–410.
- Van Dijk, Teun A., 1997: Cognitive context models and discourse. Stamenov, M. (ur.): *Language Structure, Discourse and the Access to Consciousness*. Amsterdam: Benjamin. 189–226.
- Van Dijk, Teun A., 2001: Critical discourse studies: A sociocognitive approach. Wodak, Ruth, in Meyers, Michael (ur.): *Methods of critical discourse analysis*. Sage Publications Ltd. 95–120.
- Van Dijk, Teun A., 2007: Discourse, context and cognition. *Discourse Studies* 8/1. 159–177.
- Van Dijk, Teun A., 2008: *Discourse and Context: A Sociocognitive Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Van Dijk, Teun A., 2009: *Society and Discourse: How Social Contexts Influence Text and talk*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Van Dijk, Teun A., in Kintsch, Walter, 1983: *Strategies of Discourse Comprehension*. New York, London: Academic Press.
- Verdonik, Darinka, 2007: *Jezikovni elementi spontanosti v pogovoru: Diskurzni označevalci in popravljanja*. Maribor: Zora.
- Vitez, Primož, in Zwitter Vitez, Ana, 2004: Problem prozodične analize spontanega govora. *Jezik in slovstvo* 49/6. 3–24.
- Zemljarič Miklavčič, Jana, 2008: Iskanje odgovorov na vprašanja govorenega jezika. *Jezik in slovstvo* 53/2. 89–106.